

ИСҲОҚХОН ИБРАТНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ. (1862-1937)

*Наманган вилоят тарихи ва маданияти
давлат музейининг Илмий ходими: М.Мухамадиев*

Исҳоқхон 1862 йили Наманган вилояти Тўрақўрғон туманида туғилди. Унинг ота-оналари Жунайджлаҳўжа ва Ҳурибиби даврининг ўқимишли кишилари эдилар. Исҳоқхон дастлаб ҳижо усулига асосланган маҳалла мактабида ўқиди, аммо саводини онасининг қўлида чиқарди. Ҳурбиби мактабдор бўлиб, ўз мактабида фақат қуруғ ёдлаш билангина чекланмай, қизларга ёзиш ва ҳуснихатни ҳам ўргатар эди. Шунинг учун Исҳоқхон онасини кўп асарларида устози сифатида ҳурмат билан тилга олади. 1878 йили у Қўқондаги XIX аср бошларида барпо этилган Муҳаммад Сиддиқ Тунқатор мадрасасига ўқишга киради. Исҳоқхоннинг Қўқон мадрасаларида таҳсил кўрган йиллари (1878-1886) ўзбек адабиётида, маданий ҳаётда, маорифида катта ўзгаришлар содир бўлаётган даврга тўғри келади. унинг бу адабий-маданий ҳаётдан баҳраманд бўлганлиги шубҳасиз. У Қўқон адабий муҳитининг йирик намоёндалари Муқимий, Фурқат, Муҳйи, Завқий, Нодим, Ҳазинийлар билан яқин алоқада бўлган, адабий мушоираларда иштирок этган. У ўқиш давомида буюк Шарқ олимлари асарларини мустақил мутоалаа қилди, араб, форс ва рус тилларини чуқур ўрганди, рус ва ўзбек тилларида чиқадиган “Туркистон вилоятининг газети”, “Туркестанский ведомости” каби ҳамда Туркистон ўлкасида янги тарқалаётган Исмоилбек Гаспиралининг “Таржимон” газетаси билан биринчи марта Қўқон мадрасасида ўқиб юрган кезлари танишди. 1886 йили мадрасани тугатиб, Тўрақўрғон қайтган Ибрат ўз фаолиятини қишлоқда маърифат тарқатишдан бошлайди, ўша йили қишлоқда мактаб очади. Унинг мактаби “усули қадим” – “усули таҳажжи”, яъни ҳижо методига асосланган мактаблардан бирмунча фарқ қилар эди. Исҳоқхон тўра Қўқонда ўқиб юрган вақтларида ўлкада очилаётган рус мактабларидаги ўқув усулларининг маҳаллий мактабларда ҳукм сураётган ҳижо ҳамда қуруқ ёдлаш усулларидан устунлигини сезган эди. Шунинг учун у ўз мактабига нисбатан илғор

хисобланган товуш (савтия) усулини тадбиқ қилди. Аммо бу мактаб узоқ фаолият кўрсата олмади. Мутаассиблар уни ёпишга муваффақ бўлдилар. Исҳоқхон Ибрат ўзининг “Луғати ситта алсина”, “Жомеъул-хутут” ва “Тарихи Фарғона” асарларида ёзишича, 1887 йили, яъни 25 ёшида онасини маккага олиб бориш учун шайланади. Бироқ онаизорига Ватанга қайтиш насиб этмади. Хурбиби ўпка шамоллаш касали билан Жидда шаҳрида вафот этди. Исҳоқхон Шарқ мамлакатлари сафарига чиқишдан асосий мақсади, биринчидан, онасининг ҳажга олиб бориш ҳақидаги илтимоси бўлса, иккинчидан, чет эл ҳаёти, маданияти билан яқиндан танишиш, бу мамлакатларни ўз кўзи билан кўриш истаги эди: “Умрим нақдини ҳавас бозорида кечирмак тақазоси-ла ўлуб, синним йигирма беш кечмиш экан, ҳавои тақазои муҳтарама душуб саёҳат этдум. Исҳоқхон Ибрат онасини Жидда шаҳрида дафн этиб, Шарқ мамлакатлари бўйлаб сафарини давом эттирди. Шу билан бирга Истанбул, София, Рим каби Европанинг марказий шаҳарларида бўлди. Анча вақт Афғанистоннинг Кобул, Арабистоннинг Жидда каби шаҳарларида истиқомат қилди. Макка шаҳридан Қизил денгиз ва Ҳинд океани орқали Ҳиндистонга келди. 1892-1896 йиллар Ҳиндистоннинг энг катта порт шаҳрларидан Бомбей ва Калкутта яшади. Бу ерда кўп ишлатиладиган арбаъ лисон, яъни тўрт тилни: араб, форс, ҳинд-урду ва инглиз тилларни мукаммал ўрганди. Исҳоқхон Ибратнинг Шарқ ва Ғарб халқлари тилларини анча мукаммал билганлиги эътироф этиб, замондоши Иброҳим Даврон шундай ёзади: “Ҳазоили инсониядан соада қози тўра жаноблари туркча, форсча, ҳиндча, русча лисон билиб, яна русча, фарансузча, арманича ва бошқа хатлар ёзмокқа моҳирдурлар. Исҳоқхон тўра ибрат 1896 йили Ҳиндистондан бирма орқали Хитойга, сўнгра Кошғарга ўтади ва Наманганга қайтиб келади. Чет элдан қайтгач, 1896 йили олти тилни ўз ичига олган “Луғати ситта алсина” (“Олти тилли луғат”) номли асарини ёзди. Асар анча қийинчиликлар билан 1901 йил Тошкентда Ильян босмахонасида чоп этилди. Ибрат илғор педагог сифатида фаолиятини давом эттириб, 1907 йили ўз уйида “усули савтия” методига асосланган мактаб очди. Унда 30 нафар кишлоқ болаларини ўқитди. Ибрат ўз мактабига янгича ўқитиш усулларидан хабардор бўлган педагог Ҳусайн Макаевни таклиф қилди. Ҳусайн Макаев ва унинг рафиқаси Фотима Макаева ва Исҳоқхон ибрат мактабда ўқитувчи сифатида фаолият кўрсатдилар. 1907 йили ибрат Оренбургга боради ва Ризо Фахриддиннинг “Шўро” жўрнали фаолияти билан танишади. У Оренбургга Гауфман деган матбаачидан пулини 10 йил мобайнида тўлаш шарти билан литографик машина сотиб олади. Осҳоқхон литографик машина билан ҳарфларни катта машаққатлар билан Оренбургдан Қўқонга поездда, Қўқондан Тўрақўрғонга туяларда олиб келади. 1905 йили ўзи қурдирган ҳаммом ўрнида чопхона ташкил қилди ва “Матбааи Исҳоқия” номи билан ишга туширди. Ибрат “Мақсад бу ишдан эрди оламға илм касри” деб таъқдлаганидек, бу матбаа ўз фаолиятини илм-маърифат тарқатишдан бошлади. Унинг биринчи маҳсулти “Санъати Ибрат, қалами Мирражаб

Бандий” савод чиқаришга бағишланган бўлиб, 1908 йили босмадан чиқди. Бу тўғрида ўша йили матбаага мудирлик қилган Охунзода Абдурауф Шаҳидий кўйидагиларни ёзади: “Қобилият ва салоҳиятлари қавий, заковат ва фатонатлари жойида бўлган ғайратли талабалар ва ёш муаллимларимиз ва аҳли китобот ва ҳаттотларимизга таълим ва таълими китобот хусусида биринчи ҳадиямизни ожизона тақдим айладик”.

Бу асар савод чиқариш ва ҳуснихат намуналарини ўрганишда муҳим қўлланма вазифасини ўтаган. Халқ ўртасида китоб ва ўқув қўлланмаларига бўлган талабнинг ошиб бориши натижасида литографияга 1910 йили Наманган шаҳрига кўчирилди ва типолитографияга айлантирилди. Маориф ва маданиятнинг раванқ топиши, халқ онгининг шаклланиши ва ривожланишида газетанинг улкан аҳамиятини тушунган Исҳоқхон тўра 1913 йили “Матбаи Исҳоқия” қошида “Ал-тижор ал-Наманган” номида газета чиқаришга ҳаракат қилади. Бу ҳақида Уфада чиқадиган, наинки Ўрта Осиё, умумтуркий дунёда машҳур бўлган “Вақт” газетаси катта мамнуният билан кўйидагиларни ёзади: “Наманга мўтабариндин Исҳоқ қози ҳазратлари “Ал-тижор ал-Наманган” исминда бир газета чиқарарга сўраб ариза берди. Бу зот 1908 йилда Наманганда бир матбаа очиб, атар, ўзбек тилларинда бўлгон адабиёт, китоблари олдирди. Ҳозир газета чиқармоқ ҳақдиндадир. Чин кўнгилдан муваффақият тилаймиз”. Исҳоқхон Ибрат 1897-1924 йилларда узлуксуз Тўрақўрғон қозиси лавозимида фаолият кўрсатди. Қатор публицистик мақолаларида, шеърларида тузум иллатларини маҳаллий ва мустамлака амалдорларининг қабих ишларини фош этди. Ибрат ўғрилиқ, порахўрлик, зўравонлик билан шуғулланувчи ярамас одамларнинг қози ёки мингбоши бўлиб олишларига кенг йўл очиб берган чор ҳукумати қонун-қоидаларидан қаттиқ норозилигини дадил ифодалади. Мунавварқори Абдурашидхонов Бехбудийнинг “Ойна” журналида, Исҳоқхон тўра Ибрат Тошкент жадидлари раҳбарлик қилган “Садойи Туркистон”, Фарғонадаги “Садойи Фарғон” газеталарида ўз асарлари билан иштирок этди. Исҳоқхон Ибрат жаҳон илми ва маданиятида яратилган ҳар бир илғор янгиликдан ўз халқини баҳраманд этишга ҳаракат қилди. 1908 йили ташкил қилинган “Фотографияи Исҳоқия” 1910 йили Тўрақўрғон аҳоли учун бунёд этилган истироҳат боғи буни тасдиқлайди. Бу билан бирга у отасидан қолган катта ерни гулбоғ қилди, фаввора қурдурди 150 туп манзарали дарахтлардан хиёбон яратди, европа усулида катта иморат қурдурди. Ибрат ҳаётининг сўнгги йиллари анча таҳликали ўтди. Биринчидан, қарилик. Иккинчидан, 1935 йилдан эътиборан у барча лавозимлардан четлатилган, қарилик нафақаси ҳам тайинланмаган эди. Бунинг устига ҳукумат маъмурияти унга ишончсизлик билан қарар эди. Шоир тепасида ҳам катағон булутлари қуюқлашиб борарди. Минглаб ўзбек зиёлиларининг ёстиғини қуритган катағоннинг энг даҳшатли кезлари – 1937 йилнинг илк баҳорида Исҳоқхон Ибрат ҳам қамоққа олинди. 75 ёшни қоралаган нуроний шоир – маърифатпарвар хибсхонанинг ҳам

жисмоний ҳам руҳий азобларига бардош бера олмади. Унинг суди ҳам бўлмади. Шўролар қамоқхонасида икки ой ётиб ҳаёт билан видолашди.

Ибрат - истеъдодли шоир. У уч – ўзбек, форс ва араб тилларида эркин ижод қилган. Ўз шеърларини тўплаб девон тузган. Унинг девони бизгача етиб келмаган. Шунга қарамай шоирнинг катта ҳажмдаги шеърлари XX аср бошлари вақтли матбуотида босилиб чиққан, баёзларга киритилган. Ибрат ўз шеърларининг кичик қисмини 1909 йили ўз матбаасида “Илми Ибрат” номи билан босмадан чиқарган. Шоирнинг катта ўғли Аббосхон томонидан 1910 йил тузилган баёзга Ибратнинг 17 шеъри киритилган. Ибрат Навоий ғазалларига назиралар боғлаган. Ибратнинг аксар шеърлари ишқ мавзуида бўлиб, асосан ёр, гул, бубул образларига мурожаат қилади. Шоир бу билан чекланмайди. Қуйидаги байтларда шоир – ошиқнинг юксак муҳаббатига самимий муносабати янада ёрқинроқ тасвирлайди. У булбул каби ёрга етишишни ҳамма нарсадан афзал кўради. Шунинг учун ёр васли йўлида ҳатто ўлимга тайёр. Юқоридаги мисраларда асосан табиат гўзаллиги тараннум этилса, кейинги икки байтда шоир образи биринчи ўринга чиқади. Исҳоқхон тўра Ибрат ижтимоий-сиёсий мавзуда халқ ҳаётини ҳаққоний ифодаловчи бир қанча асарлар яратди. Шоирнинг “Қалайсизлар?”, “Бўлибтур”, “Ўлурсан”, “Шикоят”, “Сийму зардур” каби сатирик асарлари шулар жумласидандир. Исҳоқхон Ибрат “Бўлубдур” радифли ҳажвиясида мана шундай ҳаётий лавҳаларни берар, экан унга ўзининг нафратини ифодалаш билан чекланмайди, балки бутун ҳаётини вужудга келтирган фактор сифатида Марказий Осиёнинг, жумладан, Қўқон хонлигининг. Шоирнинг ушбу шеърида мавжуд мустамлака тузуми кирдикорларини: савдогарлар, чайқовчиларнинг қаллоблигини, пул инфляцияси туфайли нарх-навоининг ҳаддан ташқари ошиб кетиши халқ ҳаётини мушкуллаштирганини кўришимиз мумкин. Ман, шоир қассоблар, новвойлар, аллофларнинг қанчалик ноинсофлигини, уларнинг халқни талашдаги усулларини шундай тасвирлайди. Исҳоқхон Ибрат ижодидаги етакчи ғоя илм-маърифат, маданият ва техника янгиликларини тарғиб қилиш ғоясидир. У халқнинг иқтисодий-маданий ҳаётига хизмат қилувчи, унинг мушкулларини енгиллаштирувчи, узоғини яқин қилувчи лм-фанни, техникани тарғиб этди. Шу нуқтаи назардан, унинг “Тарихи чопхона”, “Маданият ҳақида маснавий”, “Газета хусусида”, “Туркистон аҳлига хитоб”, “Табрик Намонгондин”, “Қалам”, “Тарихи манзумаи Ибратдин ёдгор”, “Мухаммаси Ибрат” каби шеърлари диққатга сазовор. Шоир бу шерларида мамлакатни, халқни асрий қоқоқликка судровчи мутаассибларни, қадимчиликни кескин фoš этди. Ибрат меҳнаткаш халқ бошидаги оғир ҳаёт, қашшоқлик, мамлакатнинг қоқоқликда, халқнинг нодонликда қолганлигининг сабабларини аниқлашга, ундан қутқариш йўллари топишга ҳаракат қилди. Бир неча тараққий этган мамлакатларда бўлган Ибрат халқни зулматдан, мамлакатни қоқоқликдан қутқарувчи бирдан-бир йўл илм-маърифатни эгаллаш деб тушунди. Шоирнинг босмахона очишдаги мақсадини ифодалаб ёзган

“тарихи чопхона” шеъридаги ушбу сўзлари Ибратнинг ижодий-эстетик принципини тўла ифодалайди. Исҳоқхон Ибрат ўзи яшаб турган ижтимоий ҳаётда юз бераётган долзарб масалаларни кўтариб чиқди. Уларга муносабат билдирди. XX аср бошларида жадид мутафаккирлари томонидан нашр қилинаётган газеталарни қўллаб-қувватлади, “Тараққий”, “Тужжор”, “Садойи Фарғона” газеталарини ва уларнинг муҳаррирларини табриклаб, матбуот саҳифаларида чиқди. Мазкур мавзуга бағишланган “Газетадур жаҳон аҳлига бир лисон”, “Табрик Мамангондин”, “Манзума Ибратдин” каби шеърларида газета ўқимаганларни ўлганлар ёки ухлаганлар билан баробар ҳисоблайди, шу билан бирга, газетани жаҳон жаҳон халқлари учун “бир лисон” деб атаydi. Исҳоқхон тўра ибрат тилшуносликнинг энг муҳим соҳаларида қалам тебратди. Бу соҳада унинг олти тил: ўзбекча, русча, арабча, форсча, туркча ва ҳиндча тиллари луғати “Луғати ситта алсина” ва жаҳон ёзувлари тарихига бағишланган Олимнинг “Луғати ситта алсина” асари 1901 йилда нашр қилинган бўлса-да, XIX аср 90-йилларнинг ўрталарида ёзиб тугатилган эди. Аммо маҳаллий муаллифлар асарларининг қаттиқ таъқибга олиниши, чор мустамлакачилари томонидан Туркистонда ўрнатилган қаттиқ назорат (цензура) туфайли асар анча кечикиб босмадан чиқарилди. Луғат олти тиллик, анча мураккаб бўлиб, ўзбекча сўзларнинг қаршисида арабча, форсча, туркча, ҳиндча ва русча таржималари брилади. Луғат мингдан ортиқ фаол сўзларни ўз ичига олиб, 53 бетдан иборат. Асар икки қисмдан ташкил топган. Исҳоқхон Ибрат тилшунос сифатида “Жомеъул-хутут” (“Ёзувлар мажмуаси”), тарихчи сифатида, “Тарихи Фағона”, “Тарихи маданият”, “Мезонуз-замон” каби илмий асарларини яратди. “Тарихи Фарғона” асарида муаллиф Бухоро амири Насруллонинг 1842 йилда Қўқонда машъум қатл уюштиришига қарши чиқиб Қўқон хонлиги билан бирлашиш ва яқинлашиб келаётган рус босқинининг олдини олиш ҳаракатларини қилиш таклифи билан чиқишга ҳаракат қилади. Исҳоқхон Ибрат Насрулло каби калтабин бурнидан нарини кўра олмайдиган хону-бекларни қаттиқ қоралайди. Хуллас Исҳоқхон Ибрат ўз халқининг порлоқ келажагига, озод ва ҳур ҳаёт қуражигига зўр умид ва ишонч билан қаради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “Наманган халқ оғзаки ижоди наъмуналари” – Наманган 1993-йил. Тузувчилар: Т. Ғозибоев ва Абдушуқир Собиров, А. Собировлар.
2. Ўзбекистон Республикаси Миллий Энциклопедияси.
3. “Мозийдан садо”-илмий-амалий, маънавий-маърифий журнал. 2022-2023й.
4. “Санъат”-Ўзбекистон Бадиий Академияси журнали.